

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Навчально-науковий інститут № 3

Кафедра психології, соціології та педагогіки

МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ
ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

з навчальної дисципліни **«ПСИХОЛОГІЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ»**
обов'язкових компонент
освітньої програми другого (магістерського) рівня вищої освіти
053 «Психологія»
(практичний психолог)

Вінниця 2024

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від № 14.08.2024 року № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою ННІ № 3
Протокол від 09.08.2024 року № 8

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 13.08.2024 року № 7

Розглянуто на засіданні кафедри психології, соціології та педагогіки
(протокол від 08.07.2024 року № 13)

Розробник:

Професор кафедри психології, соціології та педагогіки ННІ № 3 ХНУВС,
кандидат психологічних наук, доцент – Доценко В.В.

Рецензенти:

Начальник кафедри психології та педагогіки гуманітарного факультету
Національної академії Національної гвардії України, кандидат психологічних
наук, доцент – Ларіонов С.О.

Професор кафедри психології, соціології та педагогіки ННІ № 3 ХНУВС,
доктор психологічних наук, професор – Мілорадова Н.Е.

1. Розподіл часу навчальної дисципліни за темами

Номер та назва навчальної теми	Кількість годин, відведених на вивчення навчальної дисципліни						Вид контролю
	Всього	з них:					
		Лекції	Семінарські заняття	Практичні заняття	Лабораторні заняття	Самостійна робота	
Семестр № 1							
Тема № 1 Проблема девіантної поведінки на сучасному етапі розвитку наукового знання	20	2	2	-	-	16	екзамен
Тема № 2 Детермінація девіантної поведінки	20	2	2	-	-	16	
Тема № 3. Делінкветна та агресивна поведінка	20	2	2	-	-	16	
Тема № 4. Залежна поведінка	20	2	2	-	-	16	
Тема № 5. Суїцидальна поведінка	20	2	2	-	-	16	
Тема № 6. Соціально-психологічний вплив на девіантну поведінку особистості	20	2	2	-	-	16	
Всього:	120	12	12	-	-	96	

2. Методичні вказівки до семінарських та практичних занять

Тема № 1: Проблема девіантної поведінки на сучасному етапі розвитку наукового знання

Семінарське заняття: Проблема девіантної поведінки на сучасному етапі розвитку наукового знання

Навчальна мета заняття: визначити рівень засвоєння матеріалу з даної теми, рівень сформованості уявлень про девіантну поведінку людини та її види; сформувати розуміння поняття соціальна норма та механізми її регуляції; ознаки і приклади девіантної поведінки.

Кількість годин – 2 години

Навчальні питання:

1. Порівняльна характеристика понять «поведінка» «девіантна поведінка» і «патологічна поведінка» людини?
2. Ознаки девіантної поведінки.
3. Розкрийте зміст понять: «девіація», «поведінка, що відхиляється від норми», «соціальне відхилення», «асоціальна поведінка», «антисоціальна поведінка», «аутодеструктивна поведінка», «дезадаптація», «десоціалізація».
4. Соціальна норма, її види, властивості й способи формування?
5. Приведіть сучасні приклади негативних, нейтральних і позитивних соціальних відхилень.

Методичні вказівки

У відповіді на перше питання семінарського заняття потрібно вказати на особливості поведінки, що відхиляється від соціальних норм, а саме на те, що вона розглядається в межах медичної норми. Девіантна поведінка не повинна ототожнюватися із психічними захворюваннями або патологічними станами, хоча й може сполучатися з останніми. У випадку психічного розладу має місце патологічна поведінка психічно хворої людини. Патологічна поведінка відхиляється від медичних норм, вимагає першорядного медичного втручання й вивчається психіатрією як, наприклад, девіантна поведінка психічно хворих.

У той же час, за певних умов, девіантна поведінка може переходити в патологічні форми. Наприклад, залежна поведінка може перерости в системне захворювання – алкоголізм, наркоманію. Таким чином, особистість із поведінкою, що відхиляється від соціальних норм, може займати будь-яке місце на психопатологічній осі «здоров'я – передхвороба – хвороба».

Таким чином, девіантною є поведінка, що відхиляється від установлених суспільством норм і стандартів, будь то норми психічного здоров'я, права, культури, моралі (В.В. Ковальов, І.С. Кон, В.Г. Степанов, Д.І. Фельдштейн та ін.), а також поведінка, що не задовольняє соціальним очікуванням даного суспільства в конкретний період часу (Н. Смелзер, Т. Шибутані).

Даючи відповідь на друге питання семінарського заняття необхідно розкрити ознаки девіантної поведінки згрупувавши їх у три підходи, а саме:

- педагогічний підхід: девіантна поведінка розглядається як відхилення від прийнятих у даному соціальному середовищі, найближчому оточенні та колективі соціально-моральних норм і культурних цінностей, порушення процесу засвоєння й відтворення норм і цінностей, а також саморозвитку й самореалізації в тому суспільстві, до якого людина належить.

- медичний підхід: відхилення від прийнятих у даному суспільстві норм міжособистісних взаємин (дій, учинків, висловлень), вчинених як у рамках психічного здоров'я, так і в різних формах нервово-психічної патології, особливо прикордонного рівня.

- психологічний підхід: відхилення від соціально-психологічних і моральних норм, представлене або як помилковий антигромадський зразок вирішення конфлікту, що проявляється в порушенні суспільно прийнятих норм, або в збитку, нанесеному оточуючому суспільному благополуччю і собі. У якості додаткових ознак виділяються труднощі корекції поведінки й особлива

необхідність в індивідуальному підході.

Дайте відповідь на питання: Що з перерахованого далі, на Ваш погляд, є поведінкою, що відхиляється від норми: паління тютюну, убивство, подружня зрада, вживання героїну, суїцидальна спроба, неправда, фізичне покарання дитини, гомосексуальні відносини, надмірне захоплення мексиканськими серіалами, гра в карти на гроші, прогул шкільного уроку без поважної причини, збройний грабіж, хакерство, податися до секти, голодувати з метою корекції фігури, брутальність.

Відповідь на третє питання – це запис визначень понять у конспект під час самостійної роботи та їх визначення і порівняльна характеристика на семінарському занятті.

У відповіді на четверте питання необхідно зазначити, що в цілому поняття норми є досить дискусійним. У перекладі з латинської мови «норма» – правило, зразок. Специфічною особливістю соціальних норм є те, що вони регулюють сферу взаємодії людей.

Здобувачі повинні розуміти, що соціальна норма – сукупність вимог і очікувань, які пред'являє соціальна спільність (група, організація, клас, суспільство) до своїх членів з метою регуляції діяльності й відносин.

Приклади негативних соціальних відхилень: графіті як хуліганська дія, торгівля людьми, хакерство, вандалізм тощо.

Відповідаючи на п'яте питання здобувачі наводять приклади різних видів соціальних відхилень, наприклад:

- негативні соціальні відхилення: алкоголізм, наркоманія, вчинення злочинів тощо;
- нейтральні соціальні відхилення: пластична хірургія, татуаж, пірсінг, інтернет залежність, «паранойя здоров'я» тощо;
- позитивні соціальні відхилення: шарж, пародія, трудовоголізм тощо.

Теми рефератів:

1. Роботи провідних психологів в аспекті проблем поведінки, що відхиляється від норми.
2. Патологічна поведінка і девіації (порівняльна характеристика).
3. Дезадаптація особистості
4. Соціальна норма і норма в психології
5. Соціальні відхилення
6. Медичні класифікації поведінкових відхилень
7. Психологічні кваліфікації поведінкових відхилень
8. Маргінальна поведінка особистості

Література:

Основна:

1. Максимова Н.Ю. Основи психології девіантної поведінки : підручник : Затверджено МОН України. К. : ВПЦ «Київ. ун-т», 2018. 440 с.
2. Психолого-педагогічні та правові засади діяльності поліції із захисту прав дитини : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. Д.В. Швеця ; [Д.В. Швець, О.М. Бандурка, О.І. Федоренко] ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2020. 284 с.

Тема № 2: Детермінація девіантної поведінки

Семінарське заняття: Детермінація девіантної поведінки

Навчальна мета заняття: визначити рівень засвоєння матеріалу з даної теми, рівень сформованості уявлень про фактори, що детермінують девіантну поведінку; сформувати вміння виділяти фактори девіантної поведінки, що дозволить вчасно розпізнати найбільш уразливі сфери особистості, які можуть виступати одночасно й причинами й стабілізаторами проблемної поведінки.

Кількість годин – 2 години

Навчальні питання:

1. Характер взаємодії соціальних і біологічних факторів девіантної поведінки особистості.
2. Поясніть девіантну поведінку з погляду екзистенціально-гуманістичного підходу.
3. Психодинамічні механізми девіантної поведінки
4. Основні механізми формування девіантної поведінки відповідно до теорії соціального навчання.
5. Загальна характеристика копінгів, копінг-стратегій й копінг-ресурсів?

Методичні вказівки

В першому питанні семінарського заняття необхідно зазначити, що основні соціологічні теорії не пояснюють, чому в тих самих соціальних умовах різні люди демонструють принципово різну поведінку. Наприклад, далеко не всі представники найбільш вразливих шарів проявляють делінквентність і навпаки. Слід визнати, що соціальні умови дійсно визначають характер соціальних девіацій. Але їх виявляється явно недостатньо для пояснення причин і механізмів девіантної поведінки конкретної особистості.

Біологічні передумови включають: спадково-генетичні особливості, уроджені властивості індивіда (придбані під час внутрішньоутробного розвитку й пологів), імпринтинг (закарбування на ранніх етапах онтогенезу). Біологічний фактор регулює наступні характеристики індивідуального буття: індивідуальна своєрідність процесу онтогенезу (у тому числі темпи дозрівання/старіння); гендерні (статеві) відмінності; вікові особливості; фізичну конституцію; здоров'я й витривалість; стан і типологічні властивості нервової системи.

Під час підготовки відповіді на друге питання семінарського заняття необхідно звернути особливу увагу на те, що екзистенційно-гуманістичний підхід розглядає особистість і її поведінку в аспекті сутнісних характеристик людини, насамперед, духовність, воля й відповідальність. Нормальність і аномальність особистості, на думку В. Франкла, визначаються особливостями її позиції стосовно життя, смерті й своєї долі. Позиція аномальної особистості позначається В. Франклом як фаталістична. У цьому випадку людина не розглядає себе як відповідальну за самовизначення в цінностях і, отже, як активного учасника свого власного життя. Внаслідок цього вона дозволяє різним – природним, соціальним і психологічним детермінантам визначати свій життєвий шлях. Таким чином, девіантна поведінка виникає тому, що люди пригнічують свою духовність та не хочуть нести відповідальності за пошук сенсу власного життя.

Відповідь на третє питання повинна складатися з пояснення психодинамічної теорії З. Фрейда, що розкриває несвідомі механізми людської поведінки. Далі слід зупинитися на механізмах психологічного захисту, що захищають власне Я від тривоги, працюють несвідомо і стають частиною індивідуального стилю боротьби з труднощами.

Прийнято поділяти захисти на примітивні (первинні, архаїчні) і більш зрілі (вторинні). Серед архаїчних захистів виділяють: примітивну ізоляцію, заперечення, контроль, примітивну ідеалізацію і знецінення, проекцію, інтроекцію і проєктивну ідентифікацію, дисоціацію. Використання архаїчних захистів як несвідомого механізму зняття тривоги може призводити до психологічної втечі або неприйняття проблемних факторів життя.

Вторинні, більш зрілі, захисні механізми імовірно формуються на більш пізніх етапах психосексуального розвитку і є відносно більш продуктивними – сприяють кращому вирішенню внутрішніх конфліктів і кращої адаптації до реальності. Це – витіснення, регресія, ізоляція, інтелектуалізація, раціоналізація, моралізація, реактивне утворення, реверсія, ідентифікація, сублімація.

В цілому феномени, які називаються психологічними захистами, мають безліч корисних функцій. Вони можуть виявлятися у формі здорової адаптації й творчості. Вони також можуть захищати Я від будь-якої загрози. Особистість, чия поведінка демонструє захисний характер, несвідомо прагне виконати одну з наступних завдань: 1) уникнути деякого загрозливого потужного афекту (наприклад, тривоги або горя) або опанувати його; 2) зберегти самоповагу; 3) втекти від зовнішньої небезпеки.

В четвертому питанні розкривається основний механізм формування поведінки людини, а саме, навчання. Навчання – процес придбання та збереження певних видів поведінки на основі реакції на виниклу ситуацію. Виняток становлять випадки, коли зміна активності пов'язана з вродженими рефлексамі, дозріванням або тимчасовими станами (втома, наркотичне сп'яніння).

Поведінка людини (В), когнітивні й особистісні фактори (Р) і вплив навколишнього середовища (Е) взаємно детерміновані (тріадичний взаємний детермінізм). Таким чином, поведінка – це результат складної взаємодії зовнішніх подій і внутрішньоособистісних детермінант: спадкових особливостей, набутих умінь, рефлексивного мислення і самоініціативи.

У відповідності з теорією соціального навчання основними механізмами формування поведінки є наступні.

1. Навчання через спостереження (вікарні наслідки) є провідним способом. Люди навчаються поведінці й когнітивним навичкам переважно спостерігаючи за моделями (за іншими людьми). Навчання через спостереження необов'язково вимагає зовнішньої нагороди, оскільки опосередковується і «нагороджується» когнітивними процесами спостерігача (наприклад, його оцінкою того, що відбувається, його уявленнями про наслідки подібної поведінки).

2. Навчання в дії, або наведення через досвід. Виконуючи дії, люди відчують вплив їх наслідків (оперантне обумовлення). Тому на поведінку

істотно впливає те, як людина сприймає наслідки. Створення точних прогнозуючих суджень вимагає уваги, пам'яті і інтегративних когнітивних навичок.

Хоча навколишнє середовище і відіграє велику роль у формуванні та підтримці поведінки, поведінка сама впливає на навколишнє середовище, виробляючи наслідки, і також залежить від наслідків, вироблених навколишнім середовищем. Будь-який адекватний опис взаємодії між організмом і навколишнім середовищем повинен містити визначення трьох елементів: а) ситуації, в якій має місце дана реакція; б) відповіді; в) підкріплюючих наслідків.

У відповіді на п'яте питання необхідно зауважити, що девіантна поведінка особистості може бути пов'язана з такою індивідуальною особливістю, як стресостійкість. У зв'язку з цим вивчається копінг-поведінка – процес, що опосередковує пристосування до стресової події, свідомі стратегії подолання стресових ситуацій (співіснуючі з несвідомими механізмами психологічного захисту).

Пристосовність визначається трьома компонентами: 1) здатністю і умінням організму адекватно реагувати на зовнішні впливи; 2) мотивацією – бажанням пристосовуватися до умов навколишнього середовища; 3) здатністю підтримувати психічну рівновагу.

Поряд з копінг-стратегіями виділяють копінг-ресурси особистості – сукупність умов, що сприяють подоланню стресу. Виділяють такі види копінг-ресурсів: фізичні (здоров'я, витривалість); соціальні (індивідуальна соціальна мережа, соціально-підтримуючі системи); психологічні (переконання, стійка самооцінка, товариськість, інтелект, мораль, гумор) та матеріальні ресурси (гроші, обладнання).

Література:

Основна:

1. Максимова Н.Ю. Основи психології девіантної поведінки : підручник : Затверджено МОН України. К. : ВПЦ «Київ. ун-т», 2018. 440 с.
2. Психолого-педагогічні та правові засади діяльності поліції із захисту прав дитини : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. Д.В.Швеця ; [Д.В. Швець, О.М. Бандурка, О.І. Федоренко та ін.] ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2020. 284 с.
3. Христук О. Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2014. 192 с

Допоміжна:

1. Вікова психологія : навч. посіб. : рекомендовано МОН України / О.П. Сергєєнкова, О.А. Столярчук, О.П. Коханова, О.В. Пасєка; Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. Київ : Центр учб. літ., 2018. 375 с.
2. Максимова Н.Ю. Психологія соціальної роботи з проблемними сім'ями : навч. посіб.; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ : ВПЦ "Київ. ун-т", 2017. 463 с.

Тема № 3: Делінквентна та агресивна поведінка

Семінарське заняття: Агресивна поведінка

Навчальна мета заняття: визначити рівень засвоєння матеріалу з даної теми, рівень сформованості уявлень про основні форми та поняття делінквентної поведінки та типологію правопорушників, особливості негативного та позитивного прояву агресії, умов та механізмів її формування; розвивати вміння аналізувати, узагальнювати, робити висновки.

Кількість годин – 2 години

Навчальні питання:

1. Основні форми та поняття делінквентної поведінки.
2. Зовнішні й внутрішні умови делінквентної поведінки.
3. Основні ознаки агресивної поведінки з урахуванням вікової специфіки.
4. Основні психологічні теорії, що пояснюють агресивну поведінку.
5. Умови й механізми формування агресивної поведінки
6. Зв'язок між агресивною і протиправною поведінкою особистості.

Методичні вказівки

В першому питанні семінарського заняття потрібно розкрити особливості класифікації протиправної поведінки та зауважити, що різноманіття суспільних правил породжує велику кількість підвидів протиправної поведінки, наприклад:

- у соціально-правовому підході широко використовується розподіл протиправних дій на насильницькі й ненасильницькі (або корисливі);
- у рамках клінічних досліджень становить інтерес комплексна систематика правопорушень В. В. Ковальова, побудована на декількох осях. На соціально-психологічній осі - антидисциплінарне, антигромадське, протиправне; на клініко-психопатологічній - непатологічні й патологічні форми; на індивідуально-динамічній – реакції, розвиток, стан індивіда.

А.Г. Амбрумова й Л.Я. Жезлова запропонували соціально-психологічну шкалу правопорушень: антидисциплінарне, антисоціальне, делінквентне – злочинне, аутоагресивна поведінка.

Делінквентна поведінка як форма девіантної поведінки особистості має ряд особливостей: 1) це один з найменш визначених видів девіантної поведінки особистості; 2) регулюється переважно правовими нормами - законами, нормативними актами, дисциплінарними правилами; 3) визнається однією з найнебезпечніших форм девіацій, оскільки загрожує самим основам соціального устрою - громадському порядку; 4) активно засуджувався й карається в будь-якому суспільстві; 5) за своєю суттю означає наявність конфлікту між особистістю й суспільством – між індивідуальними прагненнями й суспільними інтересами.

Відповідь на друге питання повинна складатися з розгорнутої характеристики умов формування делінквентної поведінки особистості:

- соціальні умови (слабкість влади й недосконалість законодавства, соціальні катаклізми й низький рівень життя, схильність суспільства навішувати ярлики),
- мікросоціальна ситуація (фрустрація дитячої потреби в ніжній турботі й прихильності з боку батьків; фізична або психологічна жорстокість або культ

сили в родині; недостатній вплив батька (наприклад, при його відсутності), що утрудняє нормальний розвиток моральної свідомості; гостра травма (хвороба, смерть батька, насильство, розлучення) з фіксацією на травматичних обставинах; недостатня вимогливість батьків, їх нездатність висувати послідовно зростаючі вимоги або домагатися їхнього виконання; непогодженість вимог до дитини з боку батьків, внаслідок чого в дитини не виникає чіткого розуміння норм поведінки; зміна батьків (опікунів); хронічно виражені конфлікти між батьками; засвоєння дитиною через навчання в родині або в групі делінквентних цінностей),

- індивідуальні детермінанти (стать, вік, освіта, конституція, психопатологія).

Дати соціально-психологічну характеристику основним групам делінквентних особистостей:

- ситуативний правопорушник (протиправні дії якого переважно спровоковані ситуацією);

- субкультурний правопорушник (порушник, який ідентифікувався із груповими антисоціальними цінностями);

- невротичний правопорушник (асоціальні дії якого виступають наслідком інтрапсихічного конфлікту й тривоги);

- «органічний» правопорушник (здійснюючий протиправні дії внаслідок мозкових ушкоджень із перевагою імпульсивності, інтелектуальної недостатності й афективності);

- психотичний правопорушник (здійснює делікти внаслідок важкого психічного розладу - психозу, потьмарення свідомості);

- антисоціальна особистість (антигромадські дії якої викликані специфічною комбінацією особистісних рис: ворожістю, нерозвиненістю вищих почуттів, нездатністю до близькості).

До третього питання: потрібно розкрити основні ознаки агресивної поведінки з урахуванням вікової специфіки:

0-1 рік – усвідомленої агресивної поведінки не спостерігається. Малюк може випадково, загравшись, заподіяти біль дорослому або іншій дитині.

2-3 роки – різко зростає активність дитини, з'являється ознайомча, дослідницька діяльність в результаті ходи дитини. З розширенням можливостей для самостійних дій зростає незалежність у поведінці дитини. Нерідко це прагнення до самостійності, «я сам», виливається в перші спроби дитини наполягти на своєму всупереч бажанню батьків. Своє незадоволення 2-3-річні діти висловлюють вельми безпосередньо: кричать, тупають, падають на підлогу і дригають ногами, верещать, можуть кусатися, битися.

3-4 роки – замість того, щоб атакувати «супротивника» негайно, дитина спочатку може намагатися об'єднатися з нею, з'ясувати обстановку або висловити протест. Дуже важливим моментом в цей час є прояви агресивності, яка виражається в ігрових формах. Діти грають у поліцейського, що переслідує грабіжника. Такі ігри можна назвати каналом, через який дитина може випустити свій гнів, накопичений на кого-небудь з близьких.

У середньому і старшому дошкільному віці (5-6 років) агресивна поведінка

вже може розцінюватися як специфічна форма взаємин дитини з іншими людьми (в першу чергу з однолітками). Джерела агресивної поведінки дітей дошкільного віку обумовлюються, з одного боку, біологічними, характерологічними особливостями, темпераментом, емоційною збудливістю, з другого – соціальними причинами: становищем у колективі або сім'ї, ступенем задоволеності цим положенням, умінням спілкуватися з однолітками, розвитком ігрових навичок і ступенем володіння іншими видами діяльності, що цінуються в групі.

Існують сімейні умови, що призводять до закріплення реактивної агресії як особистісної. Є.І. Рогов в якості основних умов виділяє наступні:

1. Постійна агресивна поведінка батьків, яку наслідує дитина і «заряджається» агресивністю. Це обумовлено тим, що система емоційної саморегуляції дитини будується на кшталт емоційної саморегуляції його батьків.

2. Прояв нелюбові до дитини, формування у нього відчуття беззахисності, небезпеки і ворожості навколишнього світу.

3. Тривалі і часті фрустрації, джерелом яких є батьки або які-небудь обставини.

4. Приниження, образи дитини з боку батьків.

Підлітковий вік (10-11 – 14-15 років) характеризується кардинальними змінами, що відбуваються на фізичному і психічному рівні, що пояснюють типові риси поведінки дитини в даний період, що сприймаються негативно. Важливо відзначити, що підлітки перебувають у стані соціального пересування з групи дітей у групу дорослих, тобто підлітки перебувають «між» двома соціальними групами. Таке положення є джерелом специфічної картини поведінки та емоційного стану, що характеризується напруженістю, невпевненістю поведінки і настрою, епізодичною агресивністю тощо.

Сильне прагнення підлітка до дорослого життя, самостійності, внаслідок обмеженості його життєвого досвіду перейняття норми дорослого життя, відбувається у вигляді сліпого копіювання вчинків дорослих, не вкладаючи в них справжнього змісту. Звідси типові недоліки підліткового віку – роздратованість, грубість, невитриманість, негативізм, конфліктність.

До четвертого питання: розкрити сутність наступних теорій агресії.

Теорія потягу. На думку З. Фрейда та К. Лоренца агресія є інстинктивною поведінкою. Інстинкт смерті, згідно З. Фрейду, спрямований проти живого організму тому є інстинктом або саморуйнування, або руйнування іншого індивіда. З. Фрейд вважає, що агресивність по суті своїй є не реакцією на подразнення, а представляє якийсь постійно присутній в організмі рухливий імпульс, обумовлений самою конституцією людської істоти, самою природою людини. Аналогічного розуміння агресії дотримується К. Лоренц. Згідно з ним, агресія виникає в результаті інстинкту боротьби за виживання.

Теорія фрустрації представлена в монографії Дж.Доларда, Л. Дуба, Н. Міллера, Р. Сірса «Фрустрація і агресія». На думку цих авторів, агресія – наслідок фрустрацій, тобто перешкод, що виникають на шляху цілеспрямованих дій суб'єкта.

Теорія соціального навчання. За уявленнями прихильників цієї теорії агресивність – це продукт простого навчання. Вона розвивається, підтримується або зменшується в результаті спостереження сцен агресії і врахування її видимих наслідків для агресивної людини.

Агресивна поведінка в цій концепції трактується як результат наступних процесів: 1) позитивна оцінка об'єктом наслідків власної агресивної поведінки; 2) наявність фрустрації; 3) наявність емоційного перезбудження типу афекту або стресу, що супроводжується внутрішньою напруженістю, від якої хочеться позбутися; 4) наявність відповідного об'єкту агресивної поведінки, здатного зняти напругу і усунути фрустрацію.

Теорія впливу. Р. Сміт, Р. Браун і Дж. Тедеші у своїх роботах закликають відмовитися від вживання самого терміна «агресія» як неадекватного. Вони висувають новий підхід, що базується на використанні поняття примусової сили, за допомогою якої їм представляється можливим описати види поведінки, деякі з яких можуть бути названі агресією з погляду спостерігача.

У роботах Дж. Тедеші агресія інтерпретується суб'єктивно, агресія тут – це сума особистісного сприйняття спостерігача (моральної позиції, політичних, культурних і іншого роду орієнтації). Дж. Тедеші дотримується тієї думки, що агресивна дія виникає у разі приписування комусь наміру заподіяти шкоду іншому і у разі недотримання прийняття у суспільстві норм агресії на перший план виходить поняття «намір» і поняття «норма».

До п'ятого питання: розгорнута характеристика факторів формування агресивної поведінки а саме: віку, здатності особистості переносити фрустрацію, статті, індивідуальних особливостей, соціальних умов розвитку, родини, впливом ЗМІ

До шостого питання: взаємозв'язок між делінквентною поведінкою особистості й агресією неоднозначні. Агресивна поведінка, що досягає рівня порушення законів, насамперед може бути наслідком наслідування.

В інших випадках агресивна протиправна поведінка може бути невротично обумовленою, наприклад, якщо вона мотивується сильною тривогою й неусвідомлюваним почуттям провини.

Наступна форма агресивної поведінки може бути пов'язана з органічними порушеннями нервової системи. Такий правопорушник схильний до насильства переважно внаслідок афективності, застрягання на переживаннях, імпульсивності або низького рівня інтелекту.

Окрему (нечисленну) групу правопорушників становлять також ті психотичні хворі, хворобливий стан яких супроводжується несподіваними невмотивованими вибухами агресії.

На практиці, наприклад для визначення заходу відповідальності й виду покарання, важливо розрізняти патологічну й непатологічну форми агресивної поведінки.

Література:

Основна:

1. Максимова Н.Ю. Основи психології девіантної поведінки : підручник : Затверджено МОН України. К. : ВПЦ «Київ. ун-т», 2016. 440 с.

2. Психолого-педагогічні та правові засади діяльності поліції із захисту прав дитини : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. Д.В.Швеця ; [Д.В. Швець, О.М. Бандурка, О.І. Федоренко та ін.] ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2020. 284 с.

Допоміжна:

1. Вікова психологія : навч. посіб. : рекомендовано МОН України / О.П. Сергєєнкова, О.А. Столярчук, О.П. Коханова, О.В. Пасєка; Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. Київ : Центр учб. літ., 2018. 375 с.

2. Злочинність неповнолітніх: причини, наслідки та шляхи запобігання : навч. посіб. : рекомендовано МОН України / С.І. Яковенко, Н.Ю. Максимова, Л.І. Мороз, Л.А. Мороз. К. : Вид. Паливода А.В., 2016. 260с.

3. Максимова Н.Ю. Психологія соціальної роботи з проблемними сім'ями : навч. посіб.; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ : ВПЦ Київ. ун-т, 2017. 463с.

4. Методичні рекомендації для працівників ювенальної превенції з питань запобігання та профілактики небезпечних розваг дітей, пов'язаних із використанням мережі Інтернет / уклад.: О.О. Євдокімова, В.В. Чумак, Ю.В. Александров та ін.; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2019. 51 с.

5. Робота з дітьми з ознаками ризикованої поведінки : метод. рекомендації / В.П. Остапович, В.І. Барко, Н.Ю. Ярема та ін.; МВС України, Держ. НДІ. Київ : ДНДІ МВС України ; Харків : Мачулін, 2017. 95 с

7. Система роботи з профілактики екстремізму та насильства у середовищі учнівської молоді : матеріали регіональної науково-практичної конференції / за заг. ред. А.М. Зубко, Н.І. Чабан; Південноукр. регіон. ін-т післядиплом. освіти пед. кадрів. - Херсон : РПО, 2019. 106 с.

8. Скринінг особистості неповнолітнього, котрий перебуває у конфлікті із законом : метод. посіб. / Є.Б. Павлова, Ю.А. Луценко, М.І. Винник та ін.; Всеукр. Фундація "Захист Прав Дітей"; Держ. департамент України з питань викон. покарань. - К. : Компанія ЛІК, 2017. 56 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

1. Психолого-педагогічна робота у загальноосвітніх навчальних закладах з профілактики насильства над дітьми: Метод. посіб. / Автори-упоряд.: Вовчок Т.В., Степура Н.П., Даниленко І.С. та ін.; За заг. ред. Т.П. Цюман . К. : ВПЦ «Експрес» 2010. 328 с. URL: https://childfund.org.ua/Uploads/Files/books_pdf/training_modul_abuse_prevention_school.pdf

Тема № 4: Залежна поведінка

Семінарське заняття: Залежна поведінка

Навчальна мета заняття: визначити рівень засвоєння матеріалу з даної теми, рівень сформованості уявлень про особливості формування та прояву залежної поведінки; виховувати прагнення до зорового способу життя.

Кількість годин – 2 години

Навчальні питання:

1. Адикція: визначення поняття, основні ознаки та етапи формування.

2. Фактори формування адикції
3. Характеристики найпоширеніших у наш час видів залежної поведінки (алкогольної, наркотичної, харчової залежності)
4. Концептуальні моделі залежної поведінки
5. Феномен спів-залежності
6. Характеристики найпоширеніших у наш час видів залежної поведінки (інтернет-залежності, ігрової залежності)

Методичні вказівки

1. Адикція: визначення поняття, основні ознаки та етапи формування.

В першому питанні семінарського заняття потрібно наголосити на тому, що залежна поведінка особистості є серйозною соціальною проблемою, оскільки у вираженій формі може мати такі негативні наслідки, як втрата працездатності, конфлікти з навколишніми, здійснення злочинів. Крім того, це найпоширеніший вид девіації, що так чи інакше зачіпає будь-яку родину.

Виділяють загальні ознаки адиктивної поведінки:

1) проявляється в її стійкому прагненні до зміни психофізичного стану. Даний потяг переживається людиною як імпульсивно-категоричний, непереборний стан. Зовні це може виглядати як боротьба із самим собою, а частіше – як втрата самоконтролю.

2) з'являється не раптово, вона є безперервним процесом формування й розвитку адикції (залежності). Адикція має початок, індивідуальний плин (з посиленням залежності) і результат.

3) тривалість і характер протікання стадій залежать від особливостей об'єкта (наприклад, виду наркотичної речовини) і індивідуальних особливостей адикта (наприклад, віку, соціальних зав'язків, інтелекту, здатності до сублімації).

4) циклічність.

5) не обов'язково приведе до захворювання або смерті (як, наприклад, у випадках алкоголізму або наркоманії), але закономірно викликає особистісні зміни й соціальну дезадаптацію.

2. Фактори формування адикції

Відповідь на друге питання слід розпочати з класифікації умов і факторів адиктивної поведінки.

Зовнішні соціальні фактори: технічний прогрес в області харчової промисловості або фармацевтичної індустрії; нові товари, що викидають на ринок, нові й потенційні об'єкти залежності; діяльність наркоторговців хімічних речовин, що активно утягують молодь у споживання; субкультура певної групи; родина; дитяча травма.

Індивідуальні особливості конкретної особистості : стать, вік, акцентуації характеру, рівень стресостійкості, наявність сенсу життя тощо.

Говорячи про фактори залежної поведінки, необхідно ще раз підкреслити, що в їх основі лежать природні потреби людини. Схильність до залежності в цілому є універсальною особливістю людини. За певних умов, однак, деякі нейтральні об'єкти перетворюються в життєво важливі для особистості, а потреба в них підсилюється до неконтрольованої.

3. Характеристики найпоширеніших у наш час видів залежної поведінки (алкогольної, наркотичної, харчової залежності)

Відповідь на третє питання повинна складатися з розгорнутої характеристики наступних форм залежної поведінки:

- хімічна залежність (паління, токсикоманія, наркозалежність, лікарська залежність, алкогольна залежність);
- порушення харчової поведінки (переїдання, голодування, відмова від їжі).

4. Концептуальні моделі залежної поведінки

В четвертому питанні розкриваються моделі залежної поведінки:

- моральна модель – у наш час якщо й має місце, то скоріше застосовується до наркозалежних в основному через тісний зв'язок між уживанням наркотиків і здійсненням правопорушень;

- модель хвороби – залежність є захворюванням, яке вимагає отримання спеціальної допомоги. При цьому адикт частково звільняється від відповідальності за походження своєї хвороби. Оскільки залежність визнається важковиліковою, людина, яка страждає нею, повинна пручатися хворобливому потягу все життя. І саме за це вона несе особисту відповідальність;

- симптоматична модель, припускає вивчення адиктивної поведінки як окремих поведінкових «симптомів» або звичок. Така поведінка формується за законами научення так само, як і будь-які інші (у тому числі корисні) поведінкові стереотипи. Отже, медико-психологічний вплив повинен бути переважно спрямованим на конкретний симптом – звичку;

- психоаналітична модель – адиктивна поведінка є одним із проявів порушеної особистісної динаміки. Індивідуальна схильність до залежної поведінки визначається в перші роки життя. Далі вона викликається й підтримується як несвідомими мотивами, так і особливостями характеру людини;

- системно-особистісна модель розглядає залежну поведінку як дисфункціональну, пов'язану зі збоєм у життєво важливих функціях і в системі значимих відносин особистості.

- біопсихосоціальна модель розглядає залежність як наслідок порушень у функціонуванні складної багаторівневої системи «соціум - особистість - організм». Це значить, що адиктивна поведінка повинна одночасно розглядатися в декількох планах: культурологічному, соціальному, правовому, психологічному, медико-біологічному.

5. Феномен спів-залежності

Відповідь на п'яте питання розкриває сучасні погляди на родину, що відіграє істотну роль не тільки в походженні, але й у підтримці залежної поведінки. Родичі самі можуть мати різні психологічні проблеми, у силу чого вони нерідко провокують зрив адикта, хоча й реально страждають від нього. У випадку ж тривалого збереження

адиктивної поведінки в кого-небудь із членів родини в родичів адикта, у свою чергу, можуть з'являтися серйозні проблеми й формуватися стан співзалежності.

Під співзалежністю розуміють негативні зміни в особистості й поведінці родичів внаслідок залежної поведінки кого-небудь із членів родини. Це у свою чергу перешкоджає не тільки ефективному вирішенню конфліктної ситуації в родині, але й самому процесу подолання залежності. Таким чином, співзалежність - це замкнене коло сімейних психологічних проблем.

6. Характеристики найпоширеніших у наш час видів залежної поведінки (інтернет-залежності, ігрової залежності)

Відповідь на третє питання повинна складатися з розгорнутої характеристики наступних форм залежної поведінки:

- геймблінг – ігрова залежність (комп'ютерна залежність, азартні ігри);
- сексуальні адикції (зоофілія, фетишизм, пігмаліонізм, трансвестизм, ексгібіціонізм, вуайєризм, некрофілія, садомазохізм);
- релігійна деструктивна поведінка (релігійний фанатизм, втягнення у секту).

Література:

Основна:

1. Психолого-педагогічні та правові засади діяльності поліції із захисту прав дитини : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. Д.В. Швеця ; [Д.В. Швець, О.М. Бандурка, О.І. Федоренко] ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2020. 284 с.

Допоміжна:

1. Максимова Н.Ю. Безпека життєдіяльності: соціально-психологічні аспекти алкоголізму та наркоманії : навч. посіб. : рекомендовано МОН України / Н.Ю. Максимова. К. : Либідь, 2016 328 с.

2. Методичні рекомендації для працівників ювенальної превенції з питань запобігання та профілактики небезпечних розваг дітей, пов'язаних із використанням мережі Інтернет / уклад.: О.О. Євдокімова, В.В. Чумак, Ю.В. Александров та ін.; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2019. 51 с.

3. Профілактика поширення наркозалежності серед молоді : навч.-метод. посіб. / Л. Люндквіст, В. Бурлака, В. Шевченко та ін.; під ред. В. Бурлаки. - Київ : ГЕРБ, 2018. 223 с.

4. Робота з дітьми з ознаками ризикованої поведінки : метод. рекомендації / В.П. Остапович, В.І. Барко, Н.Ю. Ярема та ін.; МВС України, Держ. НДІ. Київ : ДНДІ МВС України ; Харків : Мачулін, 2017. 95 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

1. Бурлака В.В. Профілактика поширення наркозалежності серед молоді
URL: <http://www.psychiatry.ua/books/youth/>

Тема № 5: Суїцидальна поведінка

Семінарське заняття: Суїцидальна поведінка

Навчальна мета заняття: визначити рівень засвоєння матеріалу з даної теми, рівень сформованості уявлень про фактори суїцидального ризику та мотивацію до суїциду; розвивати вміння аналізувати, узагальнювати, робити висновки

Кількість годин – 2 години

Навчальні питання:

1. Визначення, типологія і структура суїцидальної поведінки
2. Причини та умови суїцидальної поведінки
3. Вікові особливості суїцидальної поведінки.
4. Причини потрапляння дітей і підлітків до «груп смерті»

Методичні вказівки

У відповіді на перше питання семінарського заняття необхідно зазначити, що тривалий час у світі переважала психопатологічна концепція, яка однозначно визначала самогубство як прояв і результат психічного розладу особистості. Відповідно до сучасних наукових концепцій, самогубство найчастіше розглядається як наслідок соціально-психологічної дезадаптації особи в умовах конфліктів, що переживаються нею (водночас, не виключається вірогідність скоєння суїциду і внаслідок психічних розладів).

Суїцид (самогубство) – це усвідомлений акт самоусунення людини з життя під впливом гострих психотравмуючих ситуацій, при яких власне життя, як вища цінність, втрачає сенс. До суїцидальної поведінки звичайно відносять завершені самогубства, суїцидальні спроби (або парасуїцид) і наміри здійснити самогубство. Виділяють наступні форми самогубств: завершений суїцид – дії особи, наслідком яких є її смерть; незавершений суїцид (суїцидальна спроба або парасуїцид) – акт навмисного самоушкодження особи, що не призводить до її смерті, але викликає поранення (травму) і на певний час призводить до зниження продуктивності праці чи втрати працездатності; розширений суїцид – дії особи, за яких вона посягає на життя інших людей, а після цього вчиняє самогубство (закінчене або незакінчене).

Період часу від виникнення у людини суїцидальних задумів і переживань до їх реалізації характеризується особливим психічним станом, який обумовлює підвищену вірогідність суїцидальної дії, так званий передсуїцид. Далі курсанти дають характеристику передсуїцидальному періоду, власне суїцидальній фазі та, у разі незавершеного самогубства, постсуїцидальному періоду.

Відповідь на друге питання повинна складатися з розгорнутої характеристики факторів суїцидальної поведінки:

- індивідуально-психологічні (1 тип особистості: нетерплячий, прагне випередити час, намагається робити декілька справ одночасно, дратівливий у спілкуванні з оточуючими, імпульсивний, інколи вороже налаштований, нездатний сприйняти свою поразку, надмірно критичний до себе, вимірює власну успішність, передусім, матеріальним добробутом, високим соціальним статусом. 2 тип особистості: відсутність зовнішніх проявів гніву, агресії та інших негативних емоцій (страх, сум, роздратування), підвищений рівень внутрішньої тривоги, висока чутливість до критичних зауважень, залежність від оцінок оточуючих. Надмірна доброзичливість, поступлива позиція щодо оточуючих, постійне прагнення задовольняти їхні потреби – аж до самопожертви, замкненість, відстороненість);

- соціально-демографічні (вік, стать, освіта і професія, місце проживання,

особливості внутрішньо-сімейних відносин);

- медичні (наявність невиліковного, важкого, хронічного захворювання у людини, які суб'єктивно оцінюються нею, як загроза життю та здоров'ю, або соціальному благополуччю її родини. Небажання стати тягарем для близьких, страх перед можливою фізичною безпорадністю, відсутність фінансової спроможності оплатити лікування тощо);

- природні (фактори оточуючого середовища, що сприяють розвитку стресу у людини, можуть призвести до погіршення стану її самопочуття, роздратування, втоми, виснаження (підвищена/низька температура повітря, шум, забрудненість території, радіація, погане освітлення, нестача їжі, води, інших необхідних ресурсів, перенаселеність тощо).

Відповідаючи на третє питання слід зазначити наступне. Суїцидальна поведінка в дитячому віці носить характер ситуаційно-особистісних реакцій, тобто пов'язана не із самим бажанням померти, а із прагненням уникнути стресових ситуацій або покарання. Більшість дослідників відзначає що суїцидальна поведінка в дітей до 13 років досить рідке явище й тільки з 15-літнього віку суїцидальна активність різко зростає, досягаючи максимуму в 16-19 років.

Самогубство в дитячому віці породжується гнівом, страхом, бажанням покарати себе або інших. Нерідко суїцид на поведінка сполучається з іншими поведінковими проблемами, наприклад прогулами школи або конфліктами. Виникненню суїцидної поведінки також сприяють тривожні й депресивні стани. Ознаками депресії в дітей можуть бути: сум, невластиве дітям безсилля, порушення сну й апетиту, зниження ваги й соматичні скарги, страхи, невдачі й зниження інтересу до навчання, почуття неповноцінності, надмірна самокритичність, замкнутість, занепокоєння, агресивність і низька стійкість до фрустрації.

Трохи іншу картину суїцидальної поведінки ми спостерігаємо в підлітковому віці. Серед підлітків спроби самогубства зустрічаються суттєво частіше, ніж у дітей. Суїцидальна поведінка в цьому віці частіше має демонстративний характер, у тому числі - шантаж. У цілому можна говорити про значний вплив на суїцидальну поведінку підлітків міжособистісних відносин з однолітками й батьками. Іншим надзвичайно важливим фактором, на жаль відносно мало вивченим, виступає вплив підліткової субкультури.

Найчастіше самогубства скоює молодь у віці від 16 до 24 років, що пов'язано з високими вимогами до адаптаційних механізмів особистості, які активізуються в даний період.

Другий пік суїцидальної активності у людини припадає на 35 - 40 років. Зважаючи на психологічні проблеми даного періоду, в цьому віці часто відбувається зміна ієрархії цінностей, що часто поєднується з депресією. Окрім того, саме в цей період дорослі діти залишають родину, а батьки хворіють та вмирають, також у даної вікової групи частіше виникають проблеми професійного росту.

Третій пік. На відміну від молодості, в зрілості до суїциду найчастіше призводить депресія. Саме у віці від 45 до 50 років з'являється зайва вага,

облисіння або погіршується зір. Страх стати сексуально непривабливим і неповноцінним звичайний для більшості чоловіків після 45 років. Ще одним джерелом триваючого дистресу, кризи середини життя, може стати зрада подружжя і розлучення. Почуття розчарування може відноситися і до фахової кар'єри.

Четвертий пік суїцидального ризику припадає на людей похилого віку понад 60 років. Страх самотності, почуття безпорадності перед старістю, гостре переживання смерті близької людини – основні причини суїциду у цей віковий період.

Відповідь на четверте питання: участь підлітків у так званих «групах смерті» все частіше стає проблемою не тільки родини, а й суспільства в цілому.

«Групи смерті» - це спеціально створені у соціальних мережах закриті співтовариства, розраховані на малолітніх дітей (9-11 років) та підлітків (11-15 років) яким пропонується вступати у віртуальну гру, метою якої є самогубство гравця.

Як визначити, які діти потрапляють до групи ризику?

«Групи смерті» і доступність інформації в інтернеті – це спусковий гачок. Наприклад, з дитиною вдома майже не спілкуються, контакту з рідними немає, дають іноді кишенькові гроші, а іноді багато грошей, але при цьому в родині немає здорових емоційних відносин або присутнє фізичне, емоційне насильство. Тоді дитина буде звертатися за підтримкою до інтернету. Крім того, в неї можуть бути специфічні особистості, і це не обов'язково серйозні порушення. У в цьому випадку дитина буде більш сприйнятливою до негативних зовнішніх впливів.

Основною ознакою залежності від комп'ютерних ігор є те, що комп'ютер починає керувати людиною, при цьому для особистості важливим стає не результат діяльності, а сам процес.

Першими ознаками залежності дітей є:

- пропуски шкільних занять через комп'ютерні ігри;
- проведення часу за комп'ютером уночі;
- поєднання процесу гри із прийомом їжі;
- асоціювання себе з героєм гри;
- відсутність інших захоплень;
- нівелювання спілкування з іншими людьми;
- час, проведений за комп'ютером, перевищує час, що витрачається на інші види діяльності;
- гра набуває для дитини зверхцінного значення;
- агресивне реагування на намагання оточуючих обмежити час перебування за комп'ютером;
- небажання відволікатися від роботи чи гри на комп'ютері,
- нездатність контролювати час, проведений за комп'ютером;
- витрачання великої кількості грошей на оновлення програмного забезпечення;
- відчуття емоційного підйому під час гри;
- обговорення ігрової тематики з оточуючими;

- навмисне применшення або брехня щодо часу, проведеного за комп'ютером (або з гаджетом);
- прояви агресивності/дратівливості за неможливості скористатися інтернетом;
- погіршення навчальних показників у зв'язку з використанням мережі;
- втрата інтересу до соціального життя та зовнішнього вигляду;
- виправдання власної поведінки і пристрасті.

Можна відзначити також інші ознаки, зокрема у дітей і підлітків:

- часті безпричинні зміни настрою від млявого до піднесеного;
- хвороблива та неадекватна реакція на критику, зауваження, поради;
- опозиційність до батьків, родичів, старих друзів, що зростає;
- значне емоційне відчуження;
- погіршення пам'яті й уваги;
- депресія, страх, тривога, поява фобій;
- значна зміна кола спілкування перенесення спілкування в кіберпростір;
- відхід від справ, до яких раніше спостерігався інтерес,
- відмова від звичного хобі тощо.

Потрібно бути уважними до проблем і потреб дітей, намагатися їх чути. Дітям потрібно комусь довіряти, їм важливо, щоб їх підтримували. Думки про суїцид або захоплення небезпечними іграми можуть свідчити про те, що в дитини накопичилося багато енергії, яка не знаходить відповідного виходу. Тому у групі ризику діти, яких не навчили або не створили достатньо умов для самореалізації, творчості.

Література:

Основна:

1. Максимова Н.Ю. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. : рекомендовано МОН України. Київ : Либідь, 2016. 520 с.

Допоміжна:

1. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. – Ч. 1. Теоретична частина. – 2-ге вид., перероб і доповн. К., 2016. 188 с.

2. Методичні рекомендації для працівників ювенальної превенції з питань запобігання та профілактики небезпечних розваг дітей, пов'язаних із використанням мережі Інтернет / уклад.: О.О. Євдокімова, В.В. Чумак, Ю.В. Александров та ін.; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2019. 51 с.

3. Методичні рекомендації щодо формування безпечної поведінки дітей у соціальних мережах / авт. кол. : В.В. Сокурєнко (голова), Д.В. Швець, О.І. Федоренко та ін. ; МВС України, Харків.нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2021. – 60 с.

4. Робота з дітьми з ознаками ризикованої поведінки : метод. рекомендації / В.П. Остапович, В.І. Барко, Н.Ю. Ярема та ін.; МВС України, Держ. НДІ. Київ : ДНДІ МВС України ; Харків : Мачулін, 2017. 95 с

Тема № 6: Соціально-психологічний вплив на девіантну поведінку особистості

Семінарське заняття: Соціально-психологічний вплив на девіантну поведінку особистості

Навчальна мета заняття: визначити рівень засвоєння матеріалу з даної теми, рівень сформованості уявлень про стратегії соціально-психологічного впливу на основні види девіантної поведінки; розвивати навички застосування різноманітних методів профілактики та корекції девіантної поведінки.

Кількість годин – 2 годин

Навчальні питання:

1. Мета, принципи й форми психопрофілактики девіантної поведінки
2. Програми надання соціально-психологічної допомоги відносно окремих видів девіантної поведінки.
3. Форми проведення просвітницько-профілактичної роботи з дітьми та підлітками.
4. Корекція девіантної поведінки підлітків

Методичні вказівки

В першому питанні семінарського заняття потрібно розкрити систему загальних і спеціальних заходів на різних рівнях соціальної організації: загальнодержавному, правовому, суспільному, економічному, медико-санітарному, педагогічному, соціально-психологічному.

Умовами успішної профілактичної роботи вважають її комплексність, послідовність, диференційованість, своєчасність. Остання умова особлива важливо в роботі з особистістю, що активно формується, наприклад з підлітками.

Всесвітня організація охорони здоров'я (ВОЗ) пропонує виділяти первинну, вторинну й третинну профілактику.

Первинна профілактика спрямована на усунення несприятливих факторів, що викликають певне явище, а також на підвищення стійкості особистості до впливу цих факторів. Первинна профілактика може широко проводитися серед підлітків.

Завдання *вторинної профілактики* – раннє виявлення й реабілітація нервово-психічних порушень і робота з «групою ризику», наприклад підлітками, що мають виражену схильність до формування поведінки, що відхиляється від норми, без прояву такої в цей час.

Третинна профілактика вирішує такі спеціальні завдання, як лікування нервово-психічних розладів, що супроводжуються порушеннями поведінки. Третинна профілактика також може бути спрямована на попередження рецидивів в осіб із уже сформованим девіантною поведінкою.

2. *Програми надання соціально-психологічної допомоги відносно окремих видів девіантної поведінки.*

У відповіді на друге питання здобувачі пояснюють, як складається і впроваджується програма просвітницько-профілактичних занять з учнями загальноосвітніх шкіл. У підготовці слід використовувати посібник «Методичні рекомендації щодо проведення просвітницько-профілактичних занять з учнями

1-11 класів за програмою «ШКОЛА І ПОЛІЦІЯ» URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/17735/1/T_Zhuravel_K_Sergeieva_SPGRM_SP_SR_IL.pdf

Приклад програми

Тема: Відповідальність підлітків за порушення закону (для 9-11 класів)

Мета програми: актуалізувати знання про юридичну, а саме адміністративну відповідальність, проаналізувати поняття прав та норм поведінки, надати учасникам інформацію щодо видів злочинів та покарань за них, проінформувати щодо особливостей кримінального провадження у справах стосовно неповнолітніх.

Завдання програми:

- 1) сформувані в учнів практичне розуміння права, законодавчої системи України щодо попередження та подолання правопорушень; розуміння про види злочинів та покарань за них;
- 2) розвинути позитивну взаємодію між поліцією та школою;
- 3) сформувані уявлення про особливості кримінального провадження у справах стосовно неповнолітніх;
- 4) попрактикуватися на основі справжніх життєвих ситуацій;
- 5) сформувані позитивний імідж працівників поліції серед підлітків як складову правосвідомості та правомірної поведінки.

Тривалість одного заняття: 35 – 45 хв.

Залежно від віку заняття триває:

- у 1-му класі 35 хв., у 2 – 4-му класах – 40 хв.,
- з 5-го класу – 45 хв.

План заняття:

№	Вид роботи	час
1.	Привітання учасників	2 хв.
2.	Обговорення «Що таке юридична відповідальність?»	5 хв.
3.	Обговорення «Права та норми поведінки. Адміністративна відповідальність»	10 хв
4	Обговорення «Види злочинів та покарань»	7 хв.
5	Обговорення «Особливості кримінального провадження у справах стосовно неповнолітніх»	10 хв.
6.	Висновки до заняття	10 хв.
7.	Прощання «Оплески»	1 хв

Хід заняття:

1. Привітання учасників

Мета: привітати учасників, розповісти про мету зустрічі.

Час 2 хв.

Хід проведення: Ведучі вітають учасників зустрічі та по черзі представляються, говорять про мету зустрічі: “Доброго ранку (дня, вечора). Нас звати ... (ім’я, посада).

Сьогодні у нас буде дуже пізнавальна та практична зустріч, на якій

розглянемо питання відповідальності за правопорушення для різних вікових груп.”

2. Обговорення «Що таке юридична відповідальність?»

Далі ви описуєте як проводиться вправа, що говорить ведучий. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/17735/1/T_Zhuravel_K_Sergeieva_SPGRM_SP_SR_IL.pdf С.61-67.

Завдання: Запропонуйте власну тематику програм соціально-психологічної допомоги відносно окремих видів девіантної поведінки.

Під час самостійної роботи розробіть просвітницько-профілактичне заняття з соціально-психологічної допомоги дітям і підліткам відносно окремих видів девіантної поведінки.

3. *Форми проведення просвітницько-профілактичної роботи з дітьми та підлітками.*

1. Пасивні форми – форми взаємодії учасників і ведучого, в якій ведучий є основною дійовою особою заняття, а учасники є лише слухачами. Класичним прикладом пасивної форми взаємодії з групою є лекція.

Недоліками пасивних форм взаємодії з аудиторією є

- обмежені можливості для отримання від аудиторії зворотного зв'язку (неможливість поставити запитання, визначити, як вас зрозуміли, чи вдалося вам досягти поставленої мети);
- низький рівень уваги впродовж зустрічі (підлітки, зазвичай, втрачають увагу через 15-20 хв. після того, як лекція почалася);
- низький рівень сприйняття та запам'ятовування почутого, особливо якщо інформація для підлітків була новою і не використовувалась жодна наочність (прикладом наочності, що підвищує ефективність роботи, є плакати, буклети, презентації, відео).

Однак, незважаючи на це, пасивні форми мають деякі переваги:

- 1) відносно проста підготовка ведучого до заняття;
- 2) пасивний метод дозволяє подати найбільшу кількість матеріалу в обмежених часових умовах

3) є можливість охопити велику кількість учасників за одну зустріч.

До пасивних форм навчання можна віднести:

- лекцію – 5% запам'ятовування;
- читання матеріалу – 10%;
- аудіопрослуховування або відеоперегляд – 20%;
- демонстрацію – 30%.

З точки зору ефективності засвоєння учасниками матеріалу, що подається у ході заняття, пасивні форми вважаються найменш ефективними. Отже, використовуючи пасивні форми просвітницько-профілактичної роботи, ведучий ризикує марно витратити час.

2. Активні форми – це форми взаємодії учасників і ведучого, де учасники активно залучені до процесу заняття. Кожен учасник у процесі може поставити запитання, активно взаємодіяти з ведучим.

Прикладами активних форм є:

- бесіда – 35%;
- відеолекторій (поєднання відеоперегляду та обговорення побаченого) – 40%;
- дискусія (групове обговорення) – 50%.

Активні форми вважаються більш ефективними, ніж пасивні, проте менш ефективними, ніж інтерактивні форми організації просвітницько-профілактичної роботи з учнями.

3. Інтерактивні форми – це форми, в межах яких учасники взаємодіють не лише з ведучими, а й між собою, один з одним, обмінюючись думками, успішним досвідом, напрацьовуючи правильні та безпечні стратегії поведінки тощо.

Роль ведучого в інтерактивних заняттях полягає в тому, щоб спрямувати діяльність учасників на досягнення цілей заняття, надати певні роз'яснення, виступити у ролі експерта з певних питань.

Зокрема, серед інтерактивних форм є:

- виконання практичних завдань – 70%;
- використання здобутих знань на практиці – 90%;
- виступ у ролі ведучого – 95% (вважається, що коли ти сам проводиш заняття, ти дізнаєшся найбільше з цієї теми).

Підлітки також можуть готувати певні повідомлення у межах занять та презентувати їх для своїх однолітків). Прикладом цього методу є тренінг, він може чергувати ігрову форму навчання, міні-лекції, дискусії, використання відео, обговорення. Заняття, які увійшли до цього методичного посібника, представлені саме у формі тренінгу.

Психологічна інтервенція – це психологічне втручання в особистісний простір для стимулювання позитивних змін. Ціль інтервенції девіантної поведінки особистості полягає в ослабленні або усуненні тих форм її поведінки, які перешкоджають соціальній адаптації.

Відмінною рисою психологічної інтервенції в цілому є бажання змін з боку самої особистості, її готовність до співробітництва із психологом. У випадку девіантної поведінки неповнолітніх ініціатива й згода повинні виходити від законних представників інтересів дитину.

Основні труднощі роботи з девіантною поведінкою особистості полягає в тому, що, як правило, на перших етапах соціально-психологічної допомоги людина пручається змінам незважаючи на виражені негативні наслідки своєї поведінки. У таких випадках підставою для втручання може бути ступінь шкоди, заподіюваної девіацією, або рівень соціальної дезадаптації особистості.

Таким чином, провідними завданнями психологічного втручання при девіантній поведінці є: формування мотивації на соціальну адаптацію або видужання; стимулювання особистісних змін; корекція конкретних форм девіантної поведінки; створення сприятливих соціально-психологічних умов для особистісних змін або видужання.

Ефективність роботи оцінюється як за об'єктивними ознаками зменшення небажаної поведінки (наприклад, випадків уживання наркотиків), так і за суб'єктивними змінами (наприклад, посилення бажання вести тверезий спосіб

життя). Одним з найбільш важливих критеріїв позитивних змін виступає підвищення рівня соціальної адаптації особистості.

Провідними методами психологічної інтервенції є психотерапія, психологічне консультування, психологічний тренінг, організація терапевтичного середовища. Найбільш популярною формою психологічної роботи з особистістю є консультування в комбінації із психотерапією.

4. Корекція девіантної поведінки підлітків

Етапи корекційної роботи підлітків з девіантною поведінкою:

1. Формулювання соціально-педагогічної і психологічної проблеми.
2. Висування гіпотез про причини девіантної поведінки;
3. Діагностичний етап.
4. Вибір методів і технологій корекційної роботи.
5. Використання методів, методик і технологій корекційної роботи.
6. Розробка програми.
7. Впровадження цієї програми.
8. Контроль за впровадженням та ефективністю програми.

За змістом розрізняють корекцію:

- пізнавальної сфери;
  - особистості;
  - афективно-вольової сфери;
  - поведінкових аспектів;
  - міжособистісних відносин:
- 1) внутрішньогрупових взаємин (сімейних, подружніх, колективних);
  - 2) дитячо-батьківських відносин.

За формою роботи розрізняють корекцію:

- індивідуальну;
  - групову:
- 1) в закритій природної групі (сім'я, клас);
  - 2) у відкритій групі для учасників з подібними проблемами;
  - 3) змішану форму (індивідуально-групову).

За тривалістю:

- надкоротких (надшвидко) - кілька хвилин або годин;
- коротку (швидко) - кілька годин чи днів;
- тривалу - кілька місяців;
- наддовго - рік або більше.

За масштабом вирішуваних завдань розрізняють психокорекцію:

- загальну (заходи общекоррекційного порядку);
- приватну (набір психопедагогічних впливів, що представляють собою адаптовані для даного віку психокорекційні прийоми і методи);
- спеціальну (комплекс прийомів, методик і організованих форм роботи з учасником або групою одного віку, які мають схожі проблеми).

Виділяють психокорекційний комплекс, що включає в себе чотири основні блоки:

1. *Діагностичний блок* – діагностика особливостей розвитку особистості, виявлення чинників ризику, формування загальної програми психологічної

корекції.

2. *Установчий блок* – спонукання бажання взаємодіяти, зняття тривожності, формування бажання співробітничати і щось змінити у своєму житті.

3. *Корекційний блок* – гармонізація та оптимізація розвитку клієнта, перехід від негативної фази розвитку до позитивної, оволодіння певними способами діяльності.

4. *Блок оцінки ефективності корекційних впливів* – вимір психологічного змісту та динаміки реакцій, сприяння появі позитивних поведінкових реакцій і переживань, стабілізація позитивної самооцінки.

Література:

Основна:

1. Максимова Н.Ю. Основи психології девіантної поведінки : підручник : Затверджено МОН України. К. : ВПЦ «Київ. ун-т», 2008. 440 с.

2. Психолого-педагогічні та правові засади діяльності поліції із захисту прав дитини : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. Д.В.Швеця ; [Д.В. Швець, О.М. Бандурка, О.І. Федоренко та ін.] ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2020. 284 с.

3. Христук О. Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2014. 192 с

Допоміжна:

1. Благута Р.І. Профілактика делінквентності неповнолітніх: психолого-правові аспекти : монографія. Львів : ЛьвДУВС: Край, 2018. 176 с.

2. Вікова психологія : навч. посіб. : рекомендовано МОН України / О.П. Сергєєнкова, О.А. Столярчук, О.П. Коханова, О.В. Пасєка; Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. Київ : Центр учб. літ., 2018. 375 с.

3. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. – Ч. 1. Теоретична частина. – 2-ге вид., перероб і доповн. К., 2016. 188 с.

4. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка» у двох частинах. – Ч. II. Практична частина. – 2-ге вид., перероб і доповн. К., 2016. 193 с.

5. Злочинність неповнолітніх: причини, наслідки та шляхи запобігання : навч. посіб. : рекомендовано МОН України / С.І. Яковенко, Н.Ю. Максимова, Л.І. Мороз, Л.А. Мороз. К. : Вид. Паливода А.В., 2016. 260с.

6. Максимова Н.Ю. Психологія соціальної роботи з проблемними сім'ями : навч. посіб.; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ : ВПЦ "Київ. ун-т", 2017. 463 с.

7. Максимова, Н.Ю. Соціальна робота з сім'єю : підручник : затверджено МОН України / Н.Ю. Максимова; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. - Київ : ВПЦ "Київ. ун-т", 2015.

8. Методичні рекомендації для працівників ювенальної превенції з питань запобігання та профілактики небезпечних розваг дітей, пов'язаних із

використанням мережі Інтернет / уклад.: О.О. Євдокімова, В.В. Чумак, Ю.В. Александров та ін.; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2019. 51 с.

9. Профілактика поширення наркозалежності серед молоді : навч.-метод. посіб. / Л. Люндквіст, В. Бурлака, В. Шевченко та ін.; під ред. В. Бурлаки. - Київ : ГЕРБ, 2018. 223 с.

10. Робота з дітьми з ознаками ризикованої поведінки : метод. рекомендації / В.П. Остапович, В.І. Барко, Н.Ю. Ярема та ін.; МВС України, Держ. НДІ. Київ : ДНДІ МВС України ; Харків : Мачулін, 2017. 95 с

11. Система роботи з профілактики екстремізму та насильства у середовищі учнівської молоді : матеріали регіональної науково-практичної конференції / за заг. ред. А.М. Зубко, Н.І. Чабан; Південноукр. регіон. ін-т післядиплом. освіти пед. кадрів. - Херсон : РПО, 2019. 106 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

1. Бурлака В.В. Профілактика поширення наркозалежності серед молоді URL: <http://www.psychiatry.ua/books/youth/>

2. Психолого-педагогічна робота у загальноосвітніх навчальних закладах з профілактики насильства над дітьми: Метод. посіб. / Автори-упоряд.: Вовчок Т.В., Степура Н.П., Даниленко І.С. та ін.; За заг. ред. Т.П. Цюман . К. : ВПЦ «Експрес» 2010. 328 с. URL: https://childfund.org.ua/Uploads/Files/books_pdf/training_modul_abuse_prevention_school.pdf

4. Рекомендована література

Основна:

1. Максимова Н.Ю. Основи психології девіантної поведінки : підручник : Затверджено МОН України. К. : ВПЦ «Київ. ун-т», 2018. 440 с.

2. Психолого-педагогічні та правові засади діяльності поліції із захисту прав дитини : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. Д.В. Швеця ; [Д.В. Швець, О.М. Бандурка, О.І. Федоренко] ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2020. 284 с.

3. Христук О. Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2014. 192 с.

Допоміжна:

1. Благута Р.І. Профілактика делінквентності неповнолітніх: психолого-правові аспекти : монографія. Львів : ЛьвДУВС: Край, 2018. 176 с.

2. Вікова психологія : навч. посіб. : рекомендовано МОН України / О.П. Сергєєнкова, О.А. Столярчук, О.П. Коханова, О.В. Пасєка; Київ. ун-т ім. Б. Грінченко. Київ : Центр учб. літ., 2018. 375 с.

3. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. – Ч. 1. Теоретична частина. – 2-ге вид., перероб і доповн. К., 2016. 188 с.

4. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-

метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка» у двох частинах. – Ч. II. Практична частина. – 2-ге вид., перероб і доповн. К., 2016. 193 с.

5. Злочинність неповнолітніх: причини, наслідки та шляхи запобігання : навч. посіб. : рекомендовано МОН України / С.І. Яковенко, Н.Ю. Максимова, Л.І. Мороз, Л.А. Мороз. К. : Вид. Паливода А.В., 2016. 260 с.

6. Домашнє насильство: психологічні передумови, допомога, протидія: навчально-практ. посіб. / Авт. кол. Бандурка І. О. , Федоренко О. І. , Мілорадова Н.Е, Джагунов Г.В. , . Харченко С.В, Доценко В.В., Макарова О.П., Бойко С.М., Медведєва О.В., Червоний П.Д. Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2023. 398 с.

7. Журавель Т., Іванюк І., Лехолетова М., Лютий В., Лях Т., Пашко Н., Соловійова В., Сорокіна О., Спіріна Т., Суліцький В., Удовенко, Ю., Чепенко О., Чуйко О., Швед О., & Янковець В. (2022). Профілактика деструктивної поведінки підлітків (Т. Журавель & Ю. Удовенко, Ред.). Видавництво ФО-П Буря О.Д. – Київ, 2022 – 144 с.

8. Максимова Н.Ю. Соціальна робота з сім'єю : підручник : затверджено МОН України / Н.Ю. Максимова; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. - Київ : ВПЦ "Київ. ун-т", 2015.

9. Максимова Н.Ю. Безпека життєдіяльності: соціально-психологічні аспекти алкоголізму та наркоманії : навч. посіб. : рекомендовано МОН України / Н.Ю. Максимова. К. : Либідь, 2016 328 с.

10. Методичні рекомендації для працівників ювенальної превенції з питань запобігання та профілактики небезпечних розваг дітей, пов'язаних із використанням мережі Інтернет / уклад.: О.О. Євдокімова, В.В. Чумак, Ю.В. Александров та ін.; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2019. 51 с.

11. Методичні рекомендації щодо формування безпечної поведінки дітей у соціальних мережах / авт. кол. : В.В. Сокурєнко (голова), Д.В. Швець, О.І. Федоренко та ін. ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2021. 60 с.

12. Профілактика поширення наркозалежності серед молоді : навч.-метод. посіб. / Л. Люндквіст, В. Бурлака, В. Шевченко та ін.; під ред. В. Бурлаки. - Київ : ГЕРБ, 2018. 223 с.

13. Робота з дітьми з ознаками ризикованої поведінки : метод. рекомендації / В.П. Остапович, В.І. Барко, Н.Ю. Ярема та ін.; МВС України, Держ. НДІ. Київ : ДНДІ МВС України ; Харків : Мачулін, 2017. 95 с

14. Система роботи з профілактики екстремізму та насильства у середовищі учнівської молоді : матеріали регіональної науково-практичної конференції / за заг. ред. А.М. Зубко, Н.І. Чабан; Південноукр. регіон. ін-т післядиплом. освіти пед. кадрів. - Херсон : РПО, 2019. 106 с.

15. Скринінг особистості неповнолітнього, котрий перебуває у конфлікті із законом : метод. посіб. / Є.Б. Павлова, Ю.А. Луценко, М.І. Винник та ін.; Всеукр. Фундація "Захист Прав Дітей"; Держ. департамент України з питань викон. покарань. - К. : Компанія ЛІК, 2017. 56 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

1. Бурлака В.В. Профілактика поширення наркозалежності серед молоді
URL: <http://www.psychiatry.ua/books/youth/>
2. Методичні рекомендації щодо проведення просвітницько-профілактичних занять з учнями 1-11 класів за програмою «ШКОЛА І ПОЛІЦІЯ»
https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/17735/1/T_Zhuravel_K_Sergeieva_SPGRM_SP_SR_IL.pdf
3. Міжнародний класифікатор хвороб МКХ 10 URL:
<https://www.surgery.org.ua/Documents/Details/aa535505-419d-4d67-a9e7-5c6d4b8f1ced?title=MizhnarodniiKodifikatorKhvorobMkhh10>
4. Офіційний сайт МОЗ URL: <https://moz.gov.ua/>
5. Офіційний сайт Міністерства внутрішніх справ України URL:
<https://mvs.gov.ua/>
6. Офіційний сайт Міністерства освіт та науки України URL:
<https://mon.gov.ua/ua>
7. Офіційний сайт Національної поліції України URL:
<https://www.npu.gov.ua/>